

A *dora* jelentéstörténete

HAJDÚ MIHÁLY Disznóvágás Orosházán c. tartalmas tanulmányában írja, hogy "néha a *dorá*-ba és a recehájba (hashártya) is hurkát tettek." A sajtot is töltötték a *dorá*-ba, a vakbélbe (Szántó Kovács J. Múzeum évkönyve 1963–64. Orosháza, 1965. 243, 244). Ez a tájszavunk *dóra-néni* 'a disznó gyomra' alakban ismeretes Kondoroson (ÚMTSz.). Említik *dora* néven is, de inkább csak az Orosházáról Kondorosra áttelepültek. Pontosabban a *dora* az ún. *fodorbél* legvastagabb része, s azt a hurkát töltik bele, amelyet kóstolóba a legnépesebb családnak küldenek (s. gy.). A váci járásban fekvő Kisnémediből közli HEGEDŰS A., hogy a *dora* ott "a sertés fodros belének vége. Miután kimosták, ebbe töltik a disznósajtot" (Kisnémedi tájszótár. 1992. 28).

Az orosházi, kondorosi, kisnémedi *dora* jelentésének magyarázatához közelebb jutunk, ha tekintetbe vesszük, hogy Mezőberényben a *dora* jelentése 'kövér, testes' (ÚMTSz.). Ezt figyelembe véve az orosházi, kondorosi, kisnémedi *dora* a 'vastagabb sertésbelet, gyomrot' jelentette, amelybe a sajtot, hurkát töltötték. A *dóra-néni*-vel alább még találkozunk.

A *dora* nyelvileg rokon, de más jelentésű változatai Veszprém északi és déli részén, a Mezőföldön, Tolnában, Somogyban ismertek. Századunk elején a Balaton melléki *dóri kályha* téglából, vályogból rakott, fehérre meszelt, mázas fiókok nélküli kemence (JANKÓ J., A Balaton melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 210). GÖNYEY S. hozta a hírt a Bakonyból, hogy ott a *dorkó* félhenger alakú szobai kemence többkevesebb kályhacsempével kirakva. A konyhából fűtötték. Vesszőből font vázát kívülből betapasztották. A szemes, csempés kályhák váltották fel. A bakonyi szlovák házakban a szögletes formált kemencét is használták (GÖNYEY S., Népr.Ért. 1933. 4–9). Később VAJKAI A. foglalkozik a terminológiával. A *dorkó*, a *dóri* vesszőből font, vályogból rakott nyereg-, koporsó-, állóhasáb alakú szobai kemence. A szó Veszprém megye keleti, délkeleti részén terjedt el (Népr.Ért. 1940. 27–9). Lényegében azonos volt az alföldi kemencékkel, ezek szögletes, gyakran padka nélküli változataival. A kemencét a szegényebb réteg használta. A módosabbak szemes kályhát építettek a szoba fűtésére.

A Mezőföld déli részéről tudjuk, hogy a *dórikályha*, a *dore* után építették a kályhát. Az előbbi vályogból épült, "átmenet" a kemence és a kályha között (KÜCSÁN J., Alba Regia 1979. 313, 316, 318). Nyilvánvalóan azért, mert itt-ott kályhaszemeket illesztettek az oldalába. A Mezőföld nyugati (részben Fejér megyei) részének falvaiból a vesszővázaz vagy vályog, nyereg-, állóhasáb alakú kemencének *dórikályha*, *dorekályha*, *dorkókályha* vagy csak *dóri*, *dore*, *dorkó* elnevezéseit LUKÁCS L. tartalmas tanulmányából ismerjük (Tűzhelyek a mezőföldi házban.: Néprajzi tanulmányok. Debrecen, 1982. 146., 151). LUKÁCS L. egy későbbi tanulmányában visszatér a *dorkókra*, többnek fényképét is közli. A *dorkó*-k, *dorekályhá*-k stb. domborodó oldalú, koporsó-, állóhasáb alakú zárt tűzhelyek. Fűtőnyílásuk a konyhában van. A cselédházakban (Dég) is *dórikályha* állt. Mivel a szobában két család lakott, felváltva fűtötték (Tűzhelyek a kelet-dunántúli házban: Építészet az Alföldön. Nagykőrös,

1989. 241–5). Mindkét tanulmányból az is világosan kitűnik, hogy a *dorkó*-típusú kemencéket a szemes kályhák váltották fel. Az ÚMTSz. adataiból az derül ki, hogy a *dórákályha* a Koppány völgyében favázás, sárral betapasztott kemence. A Mezőföldön, Somogyban a sárból, vályogból vagy téglából rakott szobai boglyakemence a *dóri*, a *dóri kályha*. Ugyanez a jelentése a *dorkó* terminológiának az igen szórványos cserépkályha, tűzhely jelentéssel együtt.

SABJÁN T. összefoglalóan írja: "A Mezőföldön, Fejér és Komárom megyében, valamint a Dunától északra egészen Zobor vidékéig a szobai kemencéknek egy nyereg alakú (nemcsak nyeregalakú!) változata terjedt el, amelyet sárból vagy vályogból építenek. A *dóri*-nak, *dorkó*-nak, – északon *siská*-nak, *siskó*-nak – nevezett kemencék között előfordul néhány csempézett példány is": befelé dőlő oldalukba kettő, három vagy még több tálalakú kályhaszemet építettek. Tudunk teljes egészében csempéből épült palástról is" (Népi cserépkályhák. Bp., 1991. 31). Már LUKÁCS LÁSZLÓ utóbb idézett munkájában elmondta, hogy a *dorkó* (*siska*) nyeregalakú változatai Komárom, Esztergom, Bars és Nyitra megyékbe követhetők (i. m. 249).

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az említett dunántúli, észak-kisalföldi területeken napjainkig *dóra*, *dóri*, *dorkó* stb. néven ismert szobai kemencék az alföldi boglya-, banyakemencék, csonkagúla alakú s más formák variánsai, amelyeket helyenként részben, esetleg egészben kályhaszemekkel raktak ki, majd a dunántúli fejlett kályhás mesterség befolyására a konyhából fűthető kályhákkal cseréltek ki. Mindezt korábban LUKÁCS LÁSZLÓ így fogalmazta meg: "A Nagy Magyar Alföld szobai kemencéi a Duna–Tisza köze nyugati részén, a Duna bal parti településeken csonka gúla formájúak. Kelet-Dunántúl hasonló alakú nyeregkemencéi e területek kemenceformájához kapcsolhatók" (i. m. 250). LUKÁCS LÁSZLÓ következtetéseit nem szükséges tovább követnem. Mindketten azonban finomítottuk BÁTKY Zs. korábbi megállapítását, aki azt írta, hogy "végső soron a *dórikályha* a. m. szemeskályha vagy kupáskályha" (Népr.Ért. 1933. 89).

Paraszti szemeskályháink – SABJÁN T. szerint (i. m. 81) – belső fejlődés eredményeként jöttek létre, s az európai emlékanyagtól jól elkülöníthetők. Nem szükséges részletesebben fejtegetni, hogy véleményének elfogadásától el kell tekintenem. A magyar kályhák legfeljebb helyi variánsai a nyugati kályháknak, amelyeknek szintén bőven vannak helyi és történeti változatai. Kiderül ez abból az osztrák, német anyagból is, amit GEBHARD TORSTEN könyve nyomán SABJÁN T. is ismer. Ott is, mint nálunk a sárból készült kemencék oldalába különböző kályhaszemeket kezdtek illeszteni. Nálunk nem ismerik a kemencéket, kályhákat körülfogó léckeretet s ennek a tetejére ácsolt deszka fekvőhelyet (GEBHARD T., Kachelöfen. München, 1981. 1–20 kép s a hozzátartozó szöveg). BARABÁS J. a lényegét ismeri fel, amikor azt írja, hogy a Mezőföld, Veszprém vidékén a nyereg-, boglya-, csonkakúp alakú kemence falába lazán vagy sűrűn kályhaszemeket illesztettek. Lehetséges, hogy ez a kályhák hatására jött létre, megőrizve a kemencék korábbi formáját (BARABÁS J.–GILYÉN N., Magyar népi építészet. Bp., 1987. 93).

Természetesen azt a véleményt is el kell vetnünk, hogy "a komáromi fekvő kemence kályhacsempéből rakott fekvő kályhát váltott fel" (FÜLEP A., Népr.Ért. 1970. 341). Már a BOROVSKY-féle megyei monográfiák Komárom megyei kötetében

olvashatjuk, hogy a meghitt, öreg búbos vagy testes koporsó formájú foriott kemencéket is kiszorítja a feszelgő cserépkályha. Különösen a dunántúli rész vetkőzik ki régi formájából (168. l).

A fentiekhez hozzátartozik, hogy azt is elmondjam: a *siska*, *siskó* szlovák eredetű szó (TESz.). Maga a kemence a szlovákoknál a Kisalföldön, Dél-Szlovákiában ismert, s nyugaton Árváig húzódik. A szlovák néprajzi munkák említik, hogy a magyarok is ismerik. A lokális szlovák *šiška* terminológia ellenére a kemence délről került el a szlovákokhoz. Itt-ott csempével díszített változataik is vannak. A kemenceforma a belülről fűtött kürtős kemencéket szorította ki. *Šiška* néven ismerik Szlovákia déli részén a boglyaformájú, szabadban álló társas kemencéket. (A kérdéshez l. BANNER B., Adatok a nyitramegyei Ság ... ethnographiájához. Békés, 1912. 45; MJARTAN J., Slovensko. 2. Bratislava, 1975. 922; Uő., Die slow. Volkskultur. Bratislava, 1972. 152; FROLEC V.–VAREKA J., Lidová architektura. Praha, 1983. 222).

Visszatérek most a *dóri*, *dorkó* stb. terminológiához, amelynek ismert további jelentése is. A *dóri kancsó*, *dóri korsó* (*doje*, *doli korsó*) Tolnában, a Balaton mellékén 'nagyméretű, mázatlan vizes kancsó' (JANKÓ i.m. 211; ÚMTSz.). Már a MTSz. is számontartja Somogyból a nagy, vörös, mázatlan cserépkorsót *dóri-korsó* néven. JANKÓ J. idézi a lucázó énekekből ("legyen a kentek lányának akkora csöcse, mint a *dóri-kancsó*") a formátlan, vörös agyagból égetett csúnya edényt. A csecsin ittak belőle (i. m. 211). A *dóri korsó*-val azonosítja KRESZ M. a nők korongolta magyarhertelendi, ill. férfiak által készített szakcsi, bakócai, kisvaszari korsókat (KRESZ M., Magyar fazekasművészet. Bp., 1991. 31–2). Szeged vidékén a *dorkó* fa ivóedény, kupa (Nyr. 2 [1873]: 43). Bővebben szól róla BALINT S. (Móra F. Múz. Ék. 1976–77. 2. 179, 231; SzegSz.). Szerinte a *dorkó*, *durkó* a régi pásztorok fából faragott ivóbögréje, ami *pipa* néven is ismert. Cserépből is készítették.

Számba véve, hogy Kiskunhalason a *dorkóderekű* 'hasas, öblös <edényféle>' (ÚMTSz.), Mezőberényben a *dora* 'kövér, testes' (ÚMTSz.), joggal feltételezhető, hogy az ismeretlen Dóra néni testes, terebélyes derekára, alakjára gondolva, emlékezve nevezték el a disznó gyomrát *dóranéni*-nek, ha nem is Kondoroson.

A 'fakupa alakú cserépedény, cserépkorsó' jelentésű *dorkó*-ról az EtSz. úgy nyilatkozott, hogy a Dorottyá szn. *Dorkó*, *Dóri* becéző alakja. GÖNYEY S. a *dori*, *dorkó* kemenceelnevezéseket szintén a Dorottyá név becéző alakjának mondja (i. m. 4). A megállapítás után pontot tesz BÁTKY Zs. is (i. m. 89), hozzátéve, hogy hasonló képzés, mint a *gyurkó*, amellyel a csutorát, korsót, csuprot és más borosedényt illettek (l. még MNy. 10 [1914]: 355). A különböző edények elnevezése során többször találkozunk személynevekből eredőkkel. Csak néhány forrásból említem meg az ilyen edényneveket: *böske* 'bádogkorsó', *laci* 'kis vízmelegítő edény', *mihók* 'cserépkancsó', *miska*, *náni* 'kancsó', *veres györgy*, *veres gyurkó* 'kulacs', *tónika* 'hordótlcsér' (MNy. 32 [1936]: 257). Ismerjük a borosedények, kancsók *jancsi*, *lukács*, *lukácsórú kandzsó* elnevezését is (BALINT: MNy. 71 [1975]: 203–4; SzegSz.).

Ebben a több irányba ágazó írásomban arra is emlékeztetnem kell, hogy BÁTKY Zs. azt is írta, hogy "nem lehetetlen, hogy a kalotaszegi *győrikancsók* is népetymologizálás útján jutottak ehhez a névhez s valamikor *dori* (vagy *gyuri*) kancsók voltak" (Népr.Ért. 1933. 89). A feltételezést figyelmen kívül kell hagynunk,

mert a *győri kancsó*, *győri bokály*, *győri edény*, *győri tál* elnevezések annak az emlékét őrzik, hogy későhabán vagy paraszthabán edényeket a XVIII. században győri kereskedők közvetítettek Erdélybe (KRESZ i. m. 68–9). Győrrel való kapcsolatot őriz a *győri garaboly* 'karra akasztható egyfűlű vesszőkosár' (Szentés, Hódmezővásárhely) s a *győri páros* 'a gyékény legértékesebb részéből font szatyor' (Tápé, ÚMTSz.). A SzegSz. és ILIA M. és JUHÁSZ A. (Néprajz és Nyelvtudomány 3+4 [1959–60]: 163–4) szerint a *győri páros* 'kockásra font gyékényszatyor', amelyet a tápaiak párosával exportra készítenek. Nevét onnan kapta, hogy a minta Győr környékéről, Bősárkányból való. A *győritök* pedig olyan sütőtök, amelynek termesztése Győrből származik.

Végül felmerül az a kérdés, hogy a dunántúli, békési, Vác környéki *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. terminológiák kapcsolatban vannak-e egymással. A szót a Dunántúl különböző részéből 1744-ben a Békésbe települt lakosság magával hozhatta ismerve az ismeretlen Dorottya, Dóra, Dóra néni testi tulajdonságát, Orosházáról terjedt azután tovább a terminológia. Feltételezhetjük azt is, hogy a *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. 'kövér, testes, vastag, terebélyes' és hasonló jelentésben korábban a Tiszántúltól Somogyig, Tolnáig, Veszprémig, a Mezőföldig ismert volt, amit a szegedi *dorkó*, a kiskunhalasi *dorkóderekú*, a Vác környéki *dora* bizonyítana.

Remélem, hogy nyelvész kollégáim szerint a *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. összetartozásának nincs hangtani akadály.

GUNDA BÉLA

Néhány gondolat a magyarországi szlovákok családneveiről

A mai Magyarország területén szlovák nyelvszigetek, illetve települések a 17–18. sz. folyamán jöttek létre, amikor a török kiűzése után a pusztán maradt területekre Észak-Magyarországról több hullámban szlovák nyelvű lakosság érkezett s az ország 11 megyéjében szétszórva telepedett meg.

A letelepedettek családneveinek nem jelentéktelen része e migráció során – tehát a hazai gyakorlathoz képest némiképp megkésve – alakult ki, s ez lehetőséget kínál arra, hogy egy viszonylag jól ismert s nagy tömegeket mozgató migrációs folyamat és a névadás mechanizmusának, gyakorlatának kapcsolatát vizsgálhassuk, s utaljunk névnek és viselőjének az etnikai tudatát is érintő összefüggésekre. Ez utóbbi nézőpont felől ugyanis a magyarországi szlovák nyelvszigetek lakossága, annak ellenére, hogy viszonylag erős etnikai származástudattal rendelkezik, azaz szlováknak vallja magát, nagy részük alig tud arról, hogy ősük Szlovákia melyik helységéből vagy tájegységéből érkeztek mai lakóhelyükre.